

Мусій В. Б.

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ЕСЕЇ ВАСИЛЯ МАХНА З КНИГИ «КОТИЛАСЯ ТОРБА»: ДО ПИТАННЯ ПРО АВТОРСЬКІ РИТОРИЧНІ СТРАТЕГІЇ

Об'єкт статті – есе з книги Василя Махна «Котилася торба». Мета – проаналізувати «Сербський сюрреалізм» з погляду тих риторичних стратегій, які автор використав задля забезпечення акту комунікації зі своїми реципієнтами. Основну увагу приділено характеру осмислення автором факторів, які визначили нинішнє становище Сербії та стан умів, настроїв її населення. Вивчено структуру есе, основні теми та мотиви кожної з його частин. Звернено увагу на те, що есе починається з викладу автором своїх роздумів про політичний стан Сербії і закінчується тим, що він повертається до питання політичної історії країни наприкінці твору. Це дозволяє зробити висновок, що саме проблема політичного стану Сербії має ключове значення для Василя Махна в цьому есе. Автор статті також значну увагу приділив проблемі національної самоідентифікації Василя Махна. Він підтримав думку сучасних дослідників творчості цього письменника про те, що Василь Махно – автор нової генерації, людина світу, свого роду космополіт. У той же час у статті звертається увага на те, що ще важливішим питанням для автора есе було питання про національну своєрідність сербів, на тому, що робить обличчя цієї країни неповторним і, зрештою, впливає на її стан і долю сьогодні і в майбутньому. Серед риторичних стратегій, які використав Василь Махно в есе «Сербський сюрреалізм» – риторичні питання, ампліфікація, період. Есе близько філософському діалогу, в якому пропонується теза, її аргументація, іноді наводиться кілька можливих варіантів вирішення порушеної проблеми. Тому жанр визначено як формальне есе – тут на першому місці – осмислення зовнішнього стосовно автора явища, що вимагає від нього об'єктивності водночас передбачає наявність власної позиції, а також звернення до засобів впливу на свідомість читача.

Ключові слова: есе, есеїстика, збірка, риторичні стратегії, топос, авторська ідентифікація, рефлексія, В. Махно.

Постановка проблеми. У статті пропонується погляд на есе Василя Махна з боку тих риторичних засобів, за допомогою яких автор здійснює акт комунікації, доводячи свої думки і почуття до читача, тобто, шляхів авторської ідентифікації і впливу автора на реципієнта. Майже всі дослідники сучасної риторики виходять з вкрай широкого спектру напрямів її використання. Якуб З. Ліханський називає «чотирнадцять дослідницьких сфер», одна з яких – риторика у рамках літературознавства [4, с. 484]. Ми додамо – зв'язки між риторикою і есеїстикою. І ланцюжок таких сфер можна продовжувати і продовжувати. «Риторика, – підсумовує Я.З. Ліханський, – є серйозним знаряддям, за допомогою якого людина, послугуючись мовою, визначає – щоправда тільки мовно – своє місце у світі» [4, с. 485]. Ми у нашій статті спираємось на розуміння риторики, яке пропонує Ростислав Семків. Для дослідника це, перш за все, «вихід поза межі тексту і намагання апелювати до зовнішньої, соціологічної, філософської чи іншої проблематики» [7, с. 24]. Обгрун-

товуючи продуктивність розуміння риторики як однієї з провідних літературознавчих методологій, О.О. Шостак пише про те, що такий підхід «допомагає з'ясувати комунікативні стратегії з їх домінантами, задіяними у творенні смислу й вираженні авторського задуму» [11, с. 149]. Близьку точку зору, але стосовно не художнього, а публіцистичного тексту, аргументує С.Г. Шурма коли визначає наративну стратегію як «передусім комунікативну стратегію побудови певного типу дискурсу, яка характеризується відносно сталим набором риторичних елементів, що включають структуру повідомлення, оповіді, а саме хронотоп та дійових осіб, ускладнення події та її розв'язку, оцінку та інтенціональність, а також комуні кантів» [12, с. 206]. У фокусі нашої уваги – такий жанр, як есе. Він вбирає у себе ознаки і публіцистичного, і наукового і філософського дискурсів. Своєю образністю, афористичністю, антитетичністю есе наближається до художньої літератури. Їхній зв'язок припускає навіть моделювання в есе образу автора, який, з одного боку,

може здаватися гранично щиросердним, відвертим і правдивим, а з іншого – ховатися за різного роду масками. Все це обумовлює використання автором есе вкрай широкої палітри риторичних засобів. Але слід визначити, що, незважаючи на те, що науковці все частіше звертають увагу саме на цей, комунікативний бік тексту твору, багато питань ще залишається не розв'язаними. Це визнає і Володимир Ницета, хоча він і наводить численні імена науковців, які досліджували літературу в контексті риторичності (О. Волков, Ж. Дюбуа, О. Зарецька, Н. Кнехт, Х. Леммерман, Ф. Пир та ін.) [6, с. 433]. Сам В. Ницета пропонує декілька напрямів подолання цієї лакуни у сучасній науці про літературу. Серед них такі характеристики риторичних засобів «з погляду розкриття ідейно-емоційних оцінок; у вимірі художнього простору; у вимірі художнього часу; в авторському мовленні й у мовленні персонажів; у монологах і діалогах», акцентування уваги на функціях «кожного конкретного риторичного засобу в художньому тексті», а також – взаємодії «риторичних засобів між собою» [6, с. 435]. У контексті проблеми риторичності тексту ми й розглянемо есе сучасного автора, Василя Махна, ім'я якого все частіше згадується у наукових студіях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Віра Агеєва звертається до постаті Василя Махна у зв'язку з вирішенням питання про європеїстські тенденції сучасної української літератури і посилається на його висловлювання стосовно того, що кожен митець визначає мапу Європи «на свій смак». Тобто дослідницю В. Махно цікавить з точки зору такої особливості сучасної культури, як відсутність меж для творчих зв'язків та пересувань творчої інтелігенції. «Йдеться вже, – пише В. Агеєва, – про культуру, не розділену кордонами й заборонами» [1, с. 335]. У такому ж самому аспекті – поет як громадянин світу – розглядає численні інтерв'ю та твори Василя Махна Юрій Барабаш. Але, як нам здалося, їхня оцінка критиком частково зберігає свою проблематичність. Ю. Барабаш порівнює тих «нью-йоркців», хто залишився у країні у 1960-і роки, з В. Махном і пише про те, що ім усім, на відміну від «дідів» (тих, хто залишився у 1920–1940-і), «чужа націоналістична риторика». Але одночасно звертає увагу і на суттєву різницю. Якщо у Юрія Тарнавського або Богдана Рубчака зберігається потреба у відповіді на питання «чи не пора збиратися додому?», в самого Василя Махна «немає ні подібних розмислів і мотивів, ні теми України взагалі». Звідси таке питання: «...що він знайде, чого не знайде й що втратить на цьому шляху...» [2, с. 230].

Безпосередньо до збірки «Котилася торба», частину якої ми розглядаємо у нашій статті, звернулася Т.М. Шевченко. Вона зосередила увагу на автобіографізмі як складової есеїстичної творчості Василя Махна. Дослідниця пропонує тезу про те, що друга частина збірки «має характер письменницької стратегії (само)ідентифікації й самоутвердження» [10, с. 235]. На підставі мотивування цієї своєї думки Т.М. Шевченко доходить до такого висновку: «За допомогою естетичної рефлексії в есеях відбувається певна концептуальна модель сучасного автора: українському митцеві не обов'язково жити в Україні, аби відстоювати національні та загальнолюдські цінності. В. Махно цілком свідомий, що ніколи не стане американським письменником, ..., однак пошук нових імпульсів на інших теренах вважає природним, як і постійне підживлення зв'язку з українським оточенням, без якого він як український письменник просто перестане існувати» [10, с. 235]. До питання приналежності Василя Махна до того чи іншого конкретного географічного простору звертається і А. Ганченко. Зосередившись на збірці Василя Махна «Поет, океан і риба», дослідниця розглядає її в аспекті сучасного трактування категорії «космополітизм» і пропонує такий висновок: «... звертаючись до власного «Я», автор перебуває у різних просторах, прагне зберегти загальнолюдські цінності, не зосереджуючись на окремому локусі» [3, с. 6]. Як бачимо, кожен з дослідників так чи інакше торкається питання національного самоусвідомлення Василя Махна саме як українського митця, а тому можна зробити висновок – що це одне з ключових питань і для самого поета, есеїста, людини. Все це орієнтує нас на постанову проблеми національної ідентифікації в есе Василя Махна.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити стратегії створення тексту есе «Сербський сюрреалізм» з книги «Котилася торба» Василя Махна як акту впливу на свідомість та почуття читача.

Виклад основного матеріалу. Вже з назви есею (Сербський сюрреалізм) ясно, що головний топос у ньому – Сербія, а його ключова тема – стан країни на початку 2000 років. Тема доволі складна і болюча для кожного з мешканців Балкан. Враховуючи неможливість якихось однозначних пояснень, версій, Василь Махно одразу налаштовує свого читача на діалог. Він починає з узагальнено-особового «...дорогою *бачиш* розбомблені будівлі генерального штабу югославської армії», потім переходить на особове «Я запитав, чому досі не ведеться ніякої відбудови», далі наводить свій аргумент і закликає до приєднання до його точки

зору («бо – погодьтеся – понищені ракетами сірчаваті будівлі аж ніяк не можуть бути окрасою міста над Дунаєм»), а після нього наводить відповідь, яку він отримав на своє питання («мені відповіли, що на ці роботи не знайшли коштів»). Він не погоджується з таким поясненням («проте гадаю») і пропонує власне мотивування: «...в такий спосіб серби тренують нову історичну пам'ять», посилюючи елоквенцію використанням фразеологізму «...пам'ять, пов'язану ... із сучасними західними намаганнями розв'язати гордіїв вузол балканської проблеми» [5, с. 207]. Тобто одразу читач потрапляє у простір авторської рефлексії, тез, аргументації, може навіть еристики, мистецтва полеміки.

Наступна частина тексту – міркування Василя Махна стосовно змін, що він помічає у Белграді після п'яти років відсутності у місті. Вони будуються на семантичній опозиції «позаду (у минулому, тоді) / попереду (у подальшому)», яка посилена використанням ампліфікації, тобто підсилення стилістики повтором, переліком однорідних членів речення (додатків): «**Позаду** залишилися: *поділ Югославії, війна, блокада західних держав, пригальмовування національної економіки, доба Мілошевича* тощо. **Попереду** – майже як в Україні – постійні політичні *перегони*» [5, с. 207]. Все це, у свою чергу, протиставляється тому, що, на думку В.Махна, містить справжнє пояснення: «Незмінними, однак, є образа сербів і переконаність у своїй правоті» [5, с. 207]. На нашу думку, цей (другий за порядком розташування у тексті твору) абзац можна вважати періодом. Пошлемося С.Т. Шабат-Савку, яка визначає цю синтаксичну експресему як «особливу синтаксичну конструкцію, динамічну за своєю лінгвістичною природою, що акцентує увагу читача на важливій інформації, створює естетичність та вишуканість поетичної комунікації». «З боку змісту, – пише дослідниця, – період репрезентує закінчену думку, він слугує засобом вербалізації інтенції аргументування, скерованої на обґрунтування мовцем свого твердження і стратегічно спроектовану на адресата мовлення для переконання його і істинності, доцільності й важливості повідомлюваного...». І додає: «Афористичність та метафоричність можна вважати органічними складниками конструкцій такого плану» [8, с. 191–192]. В есеї Василя Махна цей період включає низку факторів як недалекого минулого, так і тих перспектив, що є актуальними для сучасної Сербії. А головним чином – фокусує увагу на душевній та ідейній незмінності стану громадян країни.

І нарешті у третьому абзаці декларується провідний мотив твору: «*відродження національного духу і є тим наріжним каменем сербського етносу*» [5, с. 207–208]. Така структура відповідає традиційній моделі побудови есею. «Основна думка есею, – пише Сергій Шебеліст, наводячи теоретичні аспекти цього жанру, – може міститися в будь-якій його частині, хоча традиційно вона все-таки відкриває вступну частину» [9, с. 53]. Підкріплюючи тезу про те, що проблема самосвідомлення не виникла тільки в останні роки, що події, які об'єднують народ, циклічно виходять на поверхню і тому можна ставити поряд трагічне з далекого минулого і з того, що відбувається сьогодні, Василь Махно включає у свій твір риторичне питання: «Чи не те саме спостерігали городяни вічного міста, коли на аренах римських колізеїв голодні звірі шматували перших християн?» [5, с. 208]. І пояснює свій зворот до загальнолюдської історії: «Ці події надто віддалені, але людство не проти того, аби насолоджуватися жорстокими іграми» [5, с. 208]. А потім, нібито запрошуючи читача приєднатися до роздумів про людську природу, додає ще одне питання, вже не риторичне за своїм характером, але все ж таки таке, що частково віддзеркалює точку зору самого автора: «Чи є щось про це у Фрейда?» [5, с. 208]. А також використовує прийом «прихованого» питання. «Якісь процеси мусили бродити у молодому вині сербського простору, щоби витворити саме такий тип етносу і такий тип культури», – пише він. При цьому автор не оформлює своє речення як запитальне, але по суті саме так, у питальній формі, формулює свою думку. Неодноразово він наводить власні міркування, не розраховуючи на те, що формулює істину: «У мене склалося враження...» [5, с. 209]. Як вже було констатовано, на самому початку твору Василь Махно використовує один з провідних у риторичній засобів – ампліфікацію. Так і далі, його міркуваннями щодо сутності сербського питання надає емоційності і аргументованості використання цього стилістичного прийому. «Як виявилось, – пише він, – *ніхто не заперечує* трагічної історії самих сербів, але *ніхто також не відчуває* потреби зрозуміти їхню ментальність». І підкріплює свою думку риторичним «І чи не винні сербські деспоти та князі...» [5, с. 208]. Діалогічності цієї частини есею Василя Махна сприяє наведення ним інших думок і подальший їх коментар, коли він або погоджується, або полемізує. Так, наприклад, він заявляє, що православ'я є «центром національного буття» сербів. І одразу наводить «інший погляд»,

сутність якого полягає у тому, що «культура Сербії давно відійшла від ортодоксального розуміння». На перший погляд, обидва твердження суперечать одне одному. В. Махно не відмовляється від цієї, «іншої» ніж його власна, тези і мотивує це, починаючи з «але»: «Але Європа, що розташована майже поряд, приносила у сербський простір доволі важливий струмінь новизни, ці вектори накреслено і від Австро-Угорської імперії, і від Італії, і від Франції». І далі продовжує процес міркувань: «Поza усякими сумнівами...» [5, с. 208]. Неодноразово він також звертається до традиційного у мистецтві красномовства прийому риторичних питань, посилюючи їх використання метафор: «Чи не тому Павич у “Хозарському словнику” так легко зіграв у постмодерністичну рулетку, примусивши нас повірити і розчаруватись у своїх параісторичних студіях? Може саме тому на полі Косові не припиняється битва, і мертві наказують живим знову і знову йти в бій?» [5, с. 209]. Все це дозволяє дійти висновку про те, що на початку «Сербського сюрреалізму» головує тяжіння Василя Махна до діалогу як до одного з провідних філософських жанрів з його настановою на раціоналізм і логіку. На підставі цього ми вважаємо, що «Сербський сюрреалізм» Василя Махна належить до формального виду есеїв. С. Шебеліст наводить такі ознаки цього виду: «...формальний есей – має розширений обсяг, серйозну мету, логічну організацію структури, поважність, чітко організовану експозицію особистих думок та ставлення до специфічних або не персональних тем» [9, с. 51].

У подальшому Василь Махно поширює коло тих явищ, які, як і політичні, що представлені переважним чином у першій частині есею, об'єднують їхню приналежність до сербського: «нова генерація сербських інтелектуалів» [5, с. 210], «сербська кухня» [5, с. 211], сербська мова [5, с. 212], «сербські аналоги псалмів», а також «хліб і мед» як «ближчі метафори Сербії» [5, с. 213] і, нарешті сербський сюрреалізм. Хоча слід підкреслити, що суто національні риси країни і її мешканців, атрибутів їхнього життя постійно переплітаються з наявністю у «сербському» ознак міжнародного, європейського, світового. Невипадково після вигуку «Кожен аеропорт – це новітній Вавилон», одразу виникають міркування про ознаки міжнародного у Белграді: «Узагалі місяць жовтень для Белграда – знаковий місяць, і тим знаком є культура: відкриття численних виставок, Белградський міжнародний театральний фестиваль (Бітеф), Міжнародна зустріч письменників, Міжнародний книжковий ярмарок [5, с. 215]. Тут і згадка

про «сербського маляра Владіміра Величковича, якій років із двадцять мешкає у Парижі», а також зауваження про ту «загальну атмосферу європейської та світової присутності культури Сербії, яка почалася з 1960-х років, «незалежно від того, чи домінує у тому просторі знаковість Іво Андрича, чи Мілорада Павича» [5, с. 216]. Таким чином, розмикання просторових і культурних кордонів виявляється автору цілком природним процесом. Але насправді, як здається, його все ж більше цікавить суто національне. Невипадково, на нашу думку, завершальні рядки цієї частини есею присвячено саме національному у Сербії: «У Белграді всі шляхи ведуть до площі Республіки, невеликої за розміром, де розміщується Національний музей, неподалік – Національний театр та найпрезентабельніша вулиця» [5, с. 217].

От з цією опозицією «наявність меж / розмикання кордонів» і пов'язане, на нашу думку, звернення письменника до сюрреалізму. Ця заключна частина есею, назва якої повністю співпадає із назвою усього твору, починається з загальної інформації про виникнення сюрреалізму у світовому модерністському мистецтві, згадок про Кіріко, Міро, Ернста, Бретона... А далі В. Махно пише: «Сюрреалізм – це мистецтво урбаністичних та культурологічних топосів, космополітичне і позбавлене суспільних ідеологем...». А далі, ніби відмовляється від власного твердження і переходить до порівняння двох «потужних» «відгалужень сюрреалізму – сербського та чеського». І пропонує цілком метафоричну характеристику сербського, схожого на сир, «посипаний червоним перцем кирилических текстів» [5, с. 222], тобто суто неповторного, оригінального. Наприкінці есею він знову повертається до політичних проблем. Причому, останнє слово пов'язане з суто національним, сербським. «І поки мертві наказуватимуть живим, – виводить Василь Махно, – історія має тяглість, а нація – історію!» [5, с. 224].

Висновки. Огляд досліджень есеїстки Василя Махна свідчить про актуальність питання про національну самоідентифікацію автора. Звернувшись до одного з есеїв В. Махна ми встановили, що він і насправді тяжіє до рефлексії про явища політики, культури, соціальні процеси як складову міжнародного, світового простору. Але в той же час було виявлено, що заглиблення у природу національної своєрідності етносу, яка в будь-якому разі обумовлює свідомість, поведінку, ставлення до віри, побуту, мистецтва має для Василя Махна не менш принципове значення. Есей «Сербський сюрреалізм» головним чином присвячено вира-

женню авторського усвідомлення саме «сербського». За своїм жанром він є формальним есеєм, тяжіє до логічності, філософського наповнення, полемічності форми. Головним чином риторичні стратегії спрямовано на залучення читача до діалогу, роздумів.

Список літератури:

1. Агеєва В. Дороги й середохрестя: Есеї. Львів: Видавництво Старого Лева, 2016. 352 с.
2. Барабаш Ю. Нова літературна еміграція? (Мойсей Фішбеїн. Василь Махно. Ярослав Мельник). Барабаш Ю. *Вулиця крокодилів / Невський проспект. І поза ними*. Київ: Темпора, 2017. С. 191–266.
3. Ганченко А. Мотиви космополітизму в ліричній збірці «Поет, океан і риба» і збірці есеїв «Уздовж океану на ровері» Василя Махна. *Вісник Одеського національного університету. Серія Філологія*. 2022. Т. 27. Вип.1(25). С. 7–12.
4. Ліханський Я.З. Риторика. *Література. Теорія. Методологія / Упорядкув. і наук.ред. Д.Уліцької*. Київ: Вид.дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 470–518.
5. Махно В. Котилася торба. Проза. Київ: Критика, 2011. 368 с.
6. Нищета В. Художня література в перспекції риторики: аспект виражальних риторичних засобів. *Семантика мови і тексту: матеріали XI Міжнародної наукової конференції (Івано-Франківськ, 26-28 вересня 2012 р.)*. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2012. С. 433–436.
7. Семків Р.А. Риторика та іронія у малій прозі Івана Франка. *Наукові записки НаУКМА*. Т. 19 (2001). Спецвипуск. Ч. 1. С. 24–27.
8. Шабат-Савка С.Т. Синтаксичні експресеми в поетичному дискурсі Лесі Українки: інтенційність та естетичність. *Записки з українського мовознавства: Зб. науков. праць*. Вип. 28. Одеса: ПолиПринт, 2021. С. 187–195.
9. Шебеліст С. Теоретичні аспекти жанру есею. *Слово і час*. 2007. № 1. С. 48–56.
10. Шевченко Т.М. Автобіографізм в есеїстичній творчості Василя Махна. *Науковий журнал Львівського державного університету безпеки життєдіяльності «Львівський філологічний часопис»*. 2019. № 6. С. 232–237.
11. Шостак О.О. Риторичний аналіз художнього тексту (на перехресті античних і нериторичних теорій). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки*. 2017. Вип. 2 (86). С. 144–151.
12. Шурма С.Г. Поняття наративної стратегії у публіцистичному дискурсі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Філологія*. 2016. № 22. С. 205–207.

Musii V. B. ESSAYS BY VASYL MAKHNO FROM THE BOOK “THE BAG WAS ROLLING”: TO THE QUESTION ABOUT AUTHOR’S RHETORIC STRATEGIES

The article deals with one of the essays by Vasil Makhno’s book “The Bag Was Rolling.” The aim is to analyze the essay “Serbian Surrealism” from the point of view of the rhetorical strategies that the author used to ensure the act of communication with his recipients. The main attention is paid to the nature of the author’s understanding of the factors that determined the current situation of Serbia and the state of minds and moods of its population. The structure of the essay, the main themes and motives of each part have been studied. Attention was drawn to the fact that the essay begins with the author presenting his thoughts on the political state of Serbia and ends with the fact that he returns to the question of the political history of the country. This allows us to conclude that it is the problem of the political state of Serbia that is of key importance for Vasily Makhno in this essay. The author of the article also paid considerable attention to the problem of Vasil Makhno’s national self-identification. He supported the point of view of modern researchers of this writer’s works that Vasil Makhno is the author of a new generation, a man of the world, a kind of cosmopolitan. At the same time, the article draws attention to the fact that an even more important question for the author of the essay was the question of the national identity of the Serbs, what makes the face of this country unique and, ultimately, influences on its condition and fate today and in future. Among the rhetorical strategies used by Vasil Makhno in the essay “Serbian Surrealism” are rhetorical questions, amplification, period. An essay is close to a philosophical dialogue, in which a thesis is proposed, its argumentation is presented, and sometimes several possible solutions of the problem are given. Therefore, the genre is defined as a formal essay – here in the first place – the understanding of a phenomenon external to the author, which requires objectivity from him and at the same time presupposes the presence of his own position and rhetorical strategies of the influence on the consciousness of his readers.

Key words: essay, collection of the essays, rhetorical strategies, topos, author’s identification, reflection, V. Makhno. <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2024.2.1/41>